

SEVİLAY KAYGALAK • Kapitalizmin Taşrası

SEVİLAY KAYGALAK 1972 Bingöl doğumlu. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde lisans öğrenimi gördükten sonra iki buçuk yıl bankacılık yaptı. 1997'de Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisansa başladı ve asistanlığa geçti. Doktorasını Ankara Üniversitesi S.B.E.'de, kent ve çevrebilimleri dalında yaptı. Mersin Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim elemanı; mekân/kent kuramları, kapitalizmin mekânsal analizi, Türkiye kentleşmesi ve göç, yoksulluk gibi kentsel-toplumsal sorun alanları üzerine çalıştı. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesiydi. Elim bir trafik kazası sonrasında yoğun bakım ünitesinde verdiği 15 günlük yaşam mücadelesini 3 Kasım 2007'de kaybederek aramızdan ayrıldı. Cesaret, iyilik, sevgi ve şefkat dolu yüreği ailesi ve dostları ile beraber çarpmaya devam ediyor.

İletişim Yayınları 1342 • Araştırma-İnceleme Dizisi 229

ISBN-13: 978-975-05-0622-2

© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2008, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bursa İpekçilik Enstitüsü, *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, ed. Osman Köker, Birzamanlar Yayıncılık, 2005, s. 39

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Begüm Güzel

BASKI ve CILT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SEVİLAY KAYGALAK

Kapitalizmin Taşrası

16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla
Bursa'da Toplumsal Süreçler
ve Mekânsal Değişim

i l e t i ŝ i m

İçindekiler

Teşekkür	7
GİRİŞ	9
Analitik bir kent tarihçiliği	10
Osmanlı kentini yeniden düşünmek: Kültürelci epistemolojilerin eleştirisi	12
Araştırmada izlenen yöntem ve kuramsal öncüller	18
Varsayımlar, sınırlama, veri toplama tekniği	22
1 KAPİTALİZM VE KENTSEL DEĞİŞME	29
Kapitalizm öncesi toplumda kent	30
Kapitalist toplumda kent	40
2 KAPİTALİZME FARKLI GEÇİŞLER VE OSMANLI KENTLERİ	51
Osmanlı toplumsal formasyonunda değişim	53
Değişim sürecinde kentler	62
<i>16. yüzyıl: Kır-kent ilişkilerinin genel çerçevesi</i>	62
<i>17. ve 18. yüzyıllar: Güvenliksiz kırlar, kentlerde artan ticarileşme ve loncaların değişimi</i>	69
<i>19. yüzyıl: Toplumsal ve mekânsal yapının yeniden biçimlenmesi</i>	73
3 BİR OSMANLI ANADOLU KENTİ: BURSA	85
Bursa kentine giriş	85
<i>Demografik gelişme ve özellikler</i>	88

<i>Ticaret ve yerel ekonomi</i>	92
<i>İpek ve kentin ticari yaşamı</i>	93
<i>Ham ipek ve ipekli kumaş üretimi</i>	101
Loncalar.....	107
Emek gücünün yapısı ve gelişimi.....	114
<i>Tarımsal art bölge ile ilişkiler</i>	119
<i>Mekânsal gelişme ve kentsel toplum</i>	125
1800'lere doğru sosyo-ekonomik değişimin yönü ve dinamikleri	132
4 19. YÜZYILDA BURSA'DAKİ DEĞİŞİMİN SOSYO-MEKÂNSAL BOYUTLARI	137
İpek üretiminde teknik ve örgütsel yenilikler ve toplumsal dokunun değişimi	138
<i>Fabrikalaşma ve sermayenin sanayileşmesi</i>	139
<i>Fabrika emeğinin ortaya çıkışı ve kentsel nüfus artışı</i>	150
İpek üretimi ve ihracatında düşme ve Düÿûn-u Umumiye İdaresi'nin kuruluşu	158
Kentsel yapılı çevrede değişiklikler	169
<i>Fabrika alanlarının ortaya çıkışı ve yüzyıl ortalarında mekân örgütlenmesinin genel görünümü</i>	170
<i>Tanzimat şehirciliğinin getirdiği mekânsal değişiklikler</i>	177
<i>Modern kentsel altyapının yaratılması</i>	178
Ulaşım.....	178
Sağlık, haberleşme ve diğer kamusal hizmetler.....	184
Konut alanlarında değişiklikler.....	187
<i>Yeni kamu binaları ve sosyo-kültürel mekânlar ile kentsel üst-dokunun yeniden yapılandırılması</i>	190
1900'lere doğru mekânsal yapı değişiminin ana çizgileri	196
SONUÇ	201
EKLER	209
KAYNAKÇA	233

Teşekkür

Bu bölüm, kitabı hazırlarken yazmakta en güçlük çektiğim yer oldu. Bilimsel metinlere özgü mesafeli dilin serinliğinden, minnet duygusunun dillendirildiği bir söylem alanına geçerken ister istemez zorlanıyor insan. Ne kadar kaçınmaya çalışsanız da, duygusal tınlarla yüklü cümleler kurduruyor ikincisi. Çoğu zaman bir sayfayı bile geçmeyen teşekkür notunun kitaba kattığı tadıysa teslim etmek gerek. *Teorinin griliği içine hayat ağacının yeşil dalları* gibi uzanır. Ortaya konulan işin kendisinden çok, üretim sürecinin içerdiği anlam ve değeri ifade ettiği için ayrıca önemli gelir bana.

Bir tez çalışması söz konusuysa hele, o üretim süreci muhakkak kolektiftir; tıpkı elinizdeki kitap gibi... 2006 yılında tamamlanan, “Kapitalistleşme Sürecinde Bir Osmanlı Anadolu Kenti: Bursa, 1840-1914” başlıklı bu tez, birçok insanın emeğiyle ortaya çıktı. En başta danışmanım Prof. Dr. Can Hamamcı'ya, akademik yönlendirmeleri yanında tez boyunca, tezden bağımsız olarak yaşadığım tüm sıkıntıları anlamaya yönelik hassasiyeti, onları aşmamda gösterdiği kolaylaştırıcı tavır için teşekkür etmeliyim. Bu tezi bitirebilmemin koşullarını o sağladı. Öğütleri, önerileri ve teşvikleriyle varlığından hep güç aldığım, üzerimdeki emeği akademinin sınırlarının çok ötesinde olan hocam,

Prof. Dr. Tülin Öngen'e ise büyük bir gönül borcu duyuyorum. Uzun "tez yürüyüşü" boyunca bana tam anlamıyla bir yoldaş oldu. Sevgili Cevat Hocam, tezimle beraber daima aklının bir köşesinde olduğumu, bana ayırdığı dergiler, kitaplar ve ansiklopedilerle gösterdi. Bu tezdən çok öncesine uzanan "hocalığı" için Prof. Dr. Cevat Geray'a çok teşekkür etmek istiyorum.

Osmanlı tarihi ve tarihyazını ile "tanışmamı" sağlayan, zamanını ve arşivini cömertlikle sunan Prof. Donald Quataert'a; ufuk açıcı sohbetleriyle Osmanlı deryâ-yi ummânında yolumu bulmama büyük katkısı olmuş Prof. Rıfâ'at Ali Abou-El-Haj'a da büyük bir teşekkür borcum var. Tüm bu şanslı buluşmalar, Türkiye Bilimler Akademisi'nin sağladığı burs sayesinde gerçekleşti. Prof. Dr. Özer Ergenç ise elimdeki arşiv belgelerini okumak ve yararlanmakla ilgili zorlukları aşmak konusunda ilgisini ve birikimini esirgemedi.

Genellikle tez yazmanın "insanlıktan çıkarıcı bir süreç" olduğu düşünülür. Geriye dönüp baktığımda, hiç de öyle olmadığını görüyorum; Osmanlıca'yı sökmek, belge okuma, araştırmayı seçkilendirme, ilk metinleri okuma, düzeltme vs. aşamalarının her biri, akademik dayanışma ve paylaşımın ötesinde insani duyguların kaynağı olmuş. Orada bulduğum dostlarım, Mehmet Mert Sunar, Ayten Alkan, Faruk Alpkaya, Elif Ekin Akşit, Hülya Taş, Nalan Turna, Bülent Duru, E. Atilla Aytekin, Özlem Kaygusuz, A. Ekber Doğan ve Ebru D. Ozan'a içten teşekkürler.

Tezi kitaba dönüştürebilmem ise Tanıl Bora ve editörüm Kerem Ünüvar sayesinde gerçekleşti; zamanlarını ve emeklerini esirgemedikleri için teşekkür ediyorum. Kitabı hazırlama zamanlarının yavanlığını, sürprizleri, incelikleri ve sevgisiyle giderense belki Dante, belki Riko belki de Samet; ama şüphesiz Saygın'dı.

Hayattaki en büyük şansım olduğuna inandığım aileme ise yürek dolusu teşekkürler; en çok da babacığım... Tezi yazdığım sırada yakalandığı amansız bir hastalığa gösterdiği direnç ve yaşama gücü için.

19. yüzyılda yeni bir evreye giren Osmanlı kentliliği, Türkiye kentleşme deneyiminin genel kuruluşunu anlamak açısından bir temel oluşturur. Bu yüzyılda mekânsal düzeyde göze çarpan değişiklikler, modern kapitalist bir toplumun oluşum sürecinde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve politik dönüşümlerle yakından ilişkiliydi; toplumsal örgütlenmenin dönüşümü, fizikî çevrenin yeniden biçimlenmesini de beraberinde getirmekteydi. Araştırmamız buradan, yani Türkiye'deki modern kentleşme yaşantısının örgütlenmesinin köklerinin, kapitalist kentleşmenin bu ilk döneminde atıldığı varsayımından hareketle, tarihsel bir nitelik taşıyor. Böylece en baştan, çalışmanın tarihle ilişkisinin *disiplinsel* olmayıp epistemolojik bir ihtiyaçtan ileri geldiğini belirtmiş olalım.

Her ne kadar 19. yüzyıldaki kentsel yeniden yapılanmayı ortaya çıkaran süreç ve dinamikler, bundan iki yüzyıl öncesinde kendini belli etmeye başlamışsa da, kentin “toplumsal ve inşa edilmiş bir çevre olarak”¹ farklı bir örgütlenmeye geçişi bu yüzyılda gerçekleşti. Bu yeni evrede başlayan, *kapitalist* bir kentleşme olgusuydu ve kentin dışarıyla bağlantılarını

1 Harvey, D. (2003), *Sosyal Adalet ve Şehir*, çev. M. Moralı, İstanbul: Metis, s.

artıracak demiryolu ile diğer (kara, deniz) yol ağlarının oluşturulması; kent içi yolların modernleştirilmesi ve sağlık, aydınlatma, içme suyu vb. kamu hizmetlerini sağlayacak yeni bir yönetim dizgesinin örgütlenmesi; kentsel dokunun sekülerleşmesine yol açacak bir dizi resmî, ticari ve sosyo-kültürel binanın inşası ve sınırlı da olsa, bazı kentlerde üretimin teknoloji ve örgütlenmesinde önemli dönüşümler içeren modern fabrikaların açılması gibi çarpıcı değişiklikler içermektedir. Bu kentleşme sürecinin çok önemli bir boyutu da, kentsel topraklar üzerinde değişim değerini öne çıkaran ve kapitalist bir mantığın yerleşmeye başladığını gösteren belirtilerdi.

Araştırmamız Batı Anadolu'da, Marmara Denizi'nin yaklaşık olarak 35 km güneyinde yer alan Bursa kentinin, bu süreçte geçirdiği değişimi konu alıyor. İlgili literatürde, Türkiye coğrafyasındaki *kapitalist kentleşme* deneyiminin incelenmesi, genellikle ulus-devlet sonrası döneme odaklandığı için, bu ilk evreye ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Hemen belirtmek gerekir ki, monografik nitelikteki bu araştırmanın söz konusu boşluğu doldurmak gibi bir iddiası bulunmuyor. Kaldı ki seçtiğimiz örnek, bu yeni evreye ait biçim ve işleyişlerin kendini belirgin biçimde dışa vurduğu ender kentlerden biri olmakla, bir bakıma, sıradışıdır. Fakat tam da bu nedenle, Türkiye kentleşmesini, benzeri coğrafyalardaki (Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dışında kalan bölgelerdeki) modern kentleşme deneyimlerini açıklama iddiasında olan kuramsal çerçevelerin, Avrupa merkezci ve hatta zaman zaman spekülatif olan çözümlerinin ötesinde tartışmaya olanak verecek bir malzeme sunar.

Analitik bir kent tarihçiliği

Türkiye'de kent tarihi üzerine oluşmuş yazının, bu alanda analitik bir bakış açısı geliştirmeye çalışan bir araştırmacıya sunabilecekleri, söz konusu literatürün kapsamı düşünüldüğünde oldukça mütevazı kalmaktadır. Çok değişik bakış açıla-

rından, farklı akademik ilgilerle yapılmış araştırmalar,² ampirik açıdan paha biçilmez bir malzeme sunsa da, bütünleştirici bir kuramsal çabaya çok az yarar sağlar.

Kent, pek çok disiplin için ortak bir araştırma nesnesi olmanın yanında, üzerinde olayların ve tarihin (toplumsal olgu ve süreçlerin) geçtiği “yer” olarak da, sosyal bilimcinin ilgisi dahilindedir. Bu nedenle tarih, sosyoloji, antropoloji, mimarlık ya da Şehir planlama gibi çeşitli disiplinlerden akademisyenlerin değişik sorunsallar etrafında kent tarihi yazımına katkıları olabilmektedir. Kentin ve kentselliğin çeşitli veçheleri üzerinde yoğunlaşan bu araştırmaların bulguları, çoğu zaman kavramsal açıdan uyumsuz ve genel önerme ya da çıkarımlara izin vermeyecek denli spesifikleşmiş niteliktedir.

Kuşkusuz, burada bir ihtiyaç olarak tanımlamaya çalıştığımız Şey, kentsel araştırmalar alanının özerk bir kuramını oluşturmak ve bu alandaki tarihyazımına ilişkin genel yasalar tayin etmek değildir. Nitekim kenti, bağımsız olarak işleyen, kendi değişim ve gelişme yasalarını üreten bir olgu olarak ele almıyoruz. Böyle bir yaklaşım, kente, içinde bulunduğu toplumdan ayrı bir gerçeklik tanımak anlamına gelir ki, 1970’lerden bu yana yoğunlaşan mekâna ilişkin bilincimiz, mekânsal pratik ve süreçleri, “toplumsal ilişkilerin içsel bir momenti”³ olarak düşünmek gerektiği yönündedir. Bu bilinç, mekânın toplumsal üretimi kadar, toplumsal olanın mekânsallığı, diğer bir deyişle mekânın da, toplumsal ilişki ve süreçlerin kurucu bir unsuru biçiminde kavranmasına dayanır; mekân ile toplumsal süreçler arasında *diyalektik* bir ilişki tanımlar. Kentselliği/kenti açıklamaya dönük ayrı bir kuram oluşturma çabası-
nın geçersizliği iddiamız da bu kavrayıştan ileri gelir.

Bizim bu araştırmada, kentselliğe ve kente (aynı zamanda kıra) yönelik ilгимiz, mekânı toplum kuramına dahil etme a-

2 İlhan Tekeli, 16-18 Haziran 1997’de Uludağ Üniversitesi’nin düzenlediği bir kongrede sunduğu “Türkiye’deki Kent Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler” başlıklı bildirisinde, 1870’lerden günümüze kadar kent tarihleri ve yerel tarihler yazımı alanında gelişen bu çeşitliliğe ilişkin yararlı bir gruplandırma yapmaktadır.

3 Gough, J. (2006), “Jamie Gough ile Söyleşi”, *Praksis*, 15 (Yaz), (13-48), s. 23.

balalarının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Nitekim “yapılandırılmış bir biçim olarak kent ve bir yaşam biçimi olarak kentsellik”⁴ olgularını, topluma yönelik tarihsel, bütüncül ve ilişkiyel bir kavrayış geliştirmeye yardımcı, kuramsal bir çabanın konusu, belki de “aracı” haline getirmek gayretindeyiz. Daha somut olarak, bir Osmanlı kentinin, 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümü, toplumun sosyo-ekonomik ve politik örgütlenmesinin içine girdiği değişimin temel niteliğini ortaya koyacak biçimde incelemeyi amaçlıyoruz.⁵

Osmanlı kentini yeniden düşünmek: Kültürelci epistemolojilerin eleştirisi

Türkiye’deki kent tarihçiliğine damgasını vuran Avrupa merkezci-liberal yaklaşımın, Max Weber’in, kentsel topluluğun yalnızca Avrupa’da ortaya çıkmış olduğu iddiasından temellendiğini söylemek yanlış olmaz. Avrupa dışındaki coğrafyalarda Avrupa’dakinin benzeri bir kentsel gelişmenin önünde “esrarengiz”⁶ engeller tanımlayan ve kenti, Batı Avrupa’ya özgü bir şey olarak kavramsallaştıran Weber’in⁷ bu yaklaşımına karşı gelişen İslam kenti tarihçiliği, Osmanlı kentlerinin incelenmesinde yaygın olarak başvurulan kuramsal çerçeveyi oluşturur. Söz konusu çerçeve, Weber’e karşı, fakat onun kavramsallaştırmasına pek de karşıt olmayan tarzda, başka bir “ideal tip” inşasına dayalı, tarih dışı ve benzersiz bir “İslam kenti” tanımını temel alan geniş bir literatürün ürünüdür. Bu yazın, Weber’in Avrupa merkezci ve kültürelci bir epistemolojiyle ortaya attığı “İslam kenti” kategorisini reddetmekten daha çok,

4 Harvey, 2003, s. 281.

5 Burada *akademik* ilginin de ötesinde nihai olarak, mevcut toplumsal ilişkileri, maddi temelinden siyasal, yasal ve ideolojik yapılanmasına kadar içerdiği çatışma ve çelişkileriyle beraber açıklamayı/çözümlemeyi amaçlıyoruz. Bu, onu sorgulayan ve ötesine geçen özgürleştirici bir bakış açısına ulaşmanın da önkoşuludur ve bilimsel faaliyetin bizim açımızdan anlamını ortaya koyar.

6 Yazarın kendi sözcüğüdür.

7 Max Weber (2000) *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Martindale, D. ve G. Neuwirt (der.) çev. M. Ceylan, 3. baskı, İstanbul: Bakış Yayınları, s. 114.

onun, ayrıksı bir form olarak, “ne” olduğuna odaklanmış çok sayıda çalışmayı barındırır.⁸

Kuşkusuz, kentin içinde şekillendiği kültürel coğrafyayı oluşturan İslam, gerek mimari gerekse toplumsal düzenlemeler açısından kentsel biçim ve işleyişler üzerinde belirgin bir etkiye sahipti. Fakat bu durum, Bizans, Selçuklu ve Arap geçmişinin getirdiği değişik kültürleri ve çok geniş bir coğrafyayı barındıran Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kentlerin dünya üzerindeki çağdaşlarıyla benzerlikler göstermesine, değişime açık, tarihsel ve toplumsal süreçlerle karşılıklı bir belirlenim ilişkisi içinde kendine özgü sosyo-mekânsal yapılar olarak ortaya çıkmasına engel değildi

Bu kentleri durağan, öznesiz, benzersiz ve tarih dışı gören bakış açısında, Avrupalılara özgü olarak tanımlanan akılcılığın, bir modern çağ olgusu olduğu ve Ortaçağ Hıristiyan Avrupası’nda dinin, kentsel toplumsal yaşantı üzerindeki etkisinin görmezden gelindiğini belirtmekte de yarar var.⁹

8 Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters tarafından kaleme alınan *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* (2000, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları) kitabının Giriş yazısı, İslam kenti kavramsallaştırmasının literatürdeki yeri ve eleştirel bir değerlendirmesi olarak oldukça aydınlatıcıdır. Ayrıca “İslam kenti” kavramı için, Von Grunebaum, G. E. (1955), *The Structure of Muslim Town, Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* içinde, Londra: Routledge, s. 141-157; Lapidus, I. M. (1969), “Muslim Cities and Islamic Societies”, I. M. Lapidus (der.) *Middle Eastern City* içinde, California: University of California Press ve (1970), “Muslim Urban Society in Mamluk Syria” A. H. Hourani ve S. M. Stern (der.) *The Islamic City* içinde, USA: University of Pennsylvania; Hourani, A. H. (1970), “Introduction: The Islamic City in the Light of Recent Research”, A. H. Hourani ve S. M. Stern (der.) *The Islamic City* içinde, USA: University of Pennsylvania s. 10-11; Abu-Lughod, J. (1989), “What is Islamic About a City?”, Middle Eastern Culture Center in Japan (der. ve yay. haz.) *Some Comparative Reflections* içinde (193-216), The Proceeding of International Conference: Urbanism in Islam, cilt 1, s. 195’e bakılabilir.

9 Bilindiği üzere, Ortaçağ kentinde, Hıristiyanlık kentin kurumsal, ekonomik ve sosyal karakterinin gelişmesinde temel bir rol oynamıştı. Toplumun katı hiyerarşik örgütlenmesi içinde en başta gelen, ekonomik ve ahlaki gücü elinde tutan Kilise idi. Pirenne, H. (1937), *Economic and Social History of Medieval Europe*, New York: Harvest Books, s. 12. [*Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi* çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., 2007.] Bu yüzden Henri Lefebvre, Ortaçağ (ya da feodal) kent mekânını tanımlarken en önemli fark olarak dinin bu sistem içindeki belirleyici rolüne dikkat çeker. Lefebvre, H.

Aslında Osmanlı'nın "geleneksel" kentleri için olduğu kadar, günümüz Türkiye kentselliğinin temellerinin atıldığı modernleşme ve kapitalistleşme dönemine geçiş kentlerini anlamak için de *devrimci* bir epistemolojiye ihtiyaç duymaktayız. Daha önce de vurguladığımız gibi, ilgili literatürde Türkiye coğrafyasındaki "kapitalist kentleşme" deneyiminin incelenmesi ulus-devlet sonrası döneme, daha çok da, 1950'lerde baş gösteren hızlı kapitalist kentleşme evresine odaklanmış durumdadır. Söz konusu araştırmalarda, Modernleşme teorisi ve Bağımlılık Okulu'nun baskın paradigmaları oluşturduğunu biliyoruz. Dünyanın diğer coğrafyalarının, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika toplumlarının deneyimlerine doğru bir değişme süreci yaşayacağını varsayan ve Avrupa merkezliği ile Weber'in yaklaşımının bir uzantısı niteliğindeki Modernleşme yaklaşımı, 1960'lardan itibaren ciddi eleştirilere uğradı. Bu eleştiriler üzerinden gelişen bir yaklaşım olan Bağımlılık Okulu da, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye toplumunda *göçe dayalı kentleşme*, kentlerde ortaya çıkan *ikili yapı*, *gecekondu* ve *marjinal/enformel sektör* araştırmalarının dayandığı temel çerçeveyi oluşturdu. Bu düzeyde Bağımlılık Okulu'nun kentleşme yazınına yaptığı katkının gözardı edilemeyeceğini vurgulamak gerekir.

Türkiye'deki kapitalistleşme sürecinin "bağımlı" karakteri, bu araştırmanın da varsayımlarından bir tanesini oluşturduğu için, bu yaklaşım üzerinde biraz durmayı gerekli görüyoruz. Ancak bu gerekliliğin, söz konusu çerçeveyi benimsemekten çok kendi yaklaşımımızın farkını ortaya koyma kaygısından türediğini belirtmeliyiz.

1960'lardan başlayarak popülerlik kazanan bu okul, kentsel araştırmalar alanında itibarlı bir yere sahiptir. Gelişme/kalkınma yazınında kendinden önceki egemen paradigmayı oluşturan Modernleşme kuramının değerler, kurallar, kültür, tüketim kalıpları ve siyaset düzeyinde formüle edilen ve ekonomik mantığa

(1991), *The Production of Space*, Oxford ve Cambridge: Blackwell, s. 236 ve şöyle yazar: "Din, politik bir mekân olarak beliren Ortaçağ kentinin temel düzenleyici ilkesiydi", *a.g.e.*, s. 240-241.

pek yer vermeyen¹⁰ ana tezlerinin sert bir eleştirisinden yola çıkan bu yaklaşımın genel çerçevesi, 1950'lerle beraber hızlı bir kentleşme sürecine giren “azgelişmiş” toplumların söz konusu deneyimlerini açıklamak üzere ortaya atılan “Bağımlı Kentleşme” kavramsallaştırmasının da temelini oluşturur. Buna göre, “Üçüncü Dünya” ülkelerinin bağımlılığı, bunların ekonomik ve toplumsal gelişmeleriyle birlikte kentleşme biçimlerini de geniş ölçüde etkilemiştir.¹¹ Bu ülkelerin mekânsal yapı ve süreçlerinde ortaya çıkan değişimlerin esas dinamiğini pazar aracılığı ile kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmeleri oluşturmaktadır. Yani bu kentler değişim yönünde bir iç dinamiğe sahip değilken, tamamen dışsal etkilerle hızlı bir kentleşme sürecine girmişlerdir. Gerçek anlamda bir sanayileşme yaşanmaksızın ortaya çıkan bu hızlı kentsel büyümenin en göze çarpan özelliği ise, kırdan kente göçteki patlamadır. Böylece kırsal toplumla bağlarını koparmış, kentsel toplum içinde belirgin bir işleve sahip olmayan bir nüfusun yığıldığı, sınırlı istihdam olanakları ve düşük yaşam standartlarına sahip, “normal olmayan” bir kentleşme biçimi ortaya çıkmıştır.¹² Ekonomisi tamamen merkez ülkelerin çıkarlarına göre şekillenen “azgelişmiş” ülkelerin büyük kentleri sömürrenlerle sömürülenlerin ilişki kurdukları noktaldır. Ulaşım olanakları sayesinde ülkeyi kendilerine bağlayan bu kentler artık ürünü toplayarak merkez ülkelere aktaran ticaret merkezleridir. Ulusal ekonomilerin dünya güç merkezleri ile ilişkilerini kurmasına aracılık eden bu birimler, ulusal/bölgesel artığın toplandığı yerler olarak kendisine doğrudan bağımlı alt-merkezler oluşturarak ülke içinde de bir sömürü ağının gelişmesine etkide bulunurlar. Bu kentler salt bölgeler arası eşitsizlik ve dengesizlikleri yaratmak ve sürdürmekle kalmayıp, benzer bir yapıyı kendi içlerinde de üretirler. Yani bağımlılık ilişkisi ülkeleri oldu-

10 Keyder, Ç., Y. E. Özveren ve D. Quataert (1993), “Port Cities of the Eastern Mediterranean”, *Review*, cilt 16, 4 (Sonbahar), s. 522. [*Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri* çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.]

11 Keleş, R. (1978), *100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, s. 18.

12 Castells, M. (1977), *The Urban Question*, çev. A. Sheridan, Londra: Edward Arnold, s. 43-45.

ğu kadar, kentte yaşayan nüfusu da kendi içinde farklılaştırmakta, egemen ve bağımlı olmak üzere iki kesime ayırmaktadır.¹³ Böylece kentlerin bağımlı iç yapıları toplumsal dizgeyle tam olarak “bütünleşmemiş”, marjinal nüfuslar, ekonomiler (enformel sektör) ve yapılı çevreler (gecekondü) üretmektedir.

Bağımlılık perspektifi, Türkiye'nin 1950'lerde hızlanan kentleşme sürecine ilişkin güçlü ampirik veriler ortaya koysa da, kapitalist kentleşme deneyiminin bundan önceki tarihine ilişkin pek bir şey söylemez. Eğer “çevre”deki ve dolayısıyla Türkiye coğrafyasındaki kapitalistleşme, pazar aracılığı ile dünya kapitalist sistemi ile ilişkilerin başladığı 16. yüzyıla uzanıyorsa, “bu ülkeler açısından kapitalist kentleşme süreci, neden ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında görünürlük kazandı?” ya da “geçen dört yüzyıllık süreç boyunca kentler herhangi bir kapitalist değişme dinamiğinin etkisi altına girmedi mi?” soruları ortadadır.¹⁴ Bu yaklaşım, söz konusu uzun dönem açıklayan tarihsel bir perspektiften yoksundur; dolayısıyla Türkiye kentlerindeki bağımlı gelişmenin tarihi, bağımlılık ilişkisinin kapitalist gelişmenin farklı evrelerinde değişen niteliği ve mekânizmaları konusunda açıklayıcılıktan uzaktır.

Diğer taraftan bu yaklaşım, çevre formasyonların sanayiye bağlı bir kentsel gelişme gösterebilme olasılığını tümüyle dışlayarak bu toplumlarda, kimi zaman, endüstriyel büyümeden kaynaklanan bir kentleşme sürecinin ortaya çıkarabileceği tüm özgül süreçleri (yerel düzeydeki sanayinin yer seçiminin yerleşme dokusu üzerindeki etkileri, teknolojik ve örgütsel düzey-

13 Keleş, 1978, s. 18-19; Ersoy, M. (1984), “Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy (der.) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine* içinde (10-22), Ankara: Birey ve Toplum, s. 12-13; Şengül, H. T. ve M. Ersoy (2001), “Kalkınma Kuramlarında Kentler”, H. T. Şengül, *Kentsel Çelişki ve Siyaset* içinde, (116-135), İstanbul: Wald, s. 120-121.

14 Kent araştırmaları yazınındaki Bağımlılık yaklaşımının yetersizliklerine ilişkin eleştirilerimizi formüle ederken bu okulun genel tezlerine yöneltilmiş başlıca eleştirilerden yararlandığımızı belirtelim. Bkz. Ersoy, M. (1992) (der.), *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Ankara: V Yayınları, s. 15-17; Bernstein, H. (1992), “Gelişme Toplumbilimine Karşı Azgelişmişlik Toplumbilimi mi?”, *a.g.e.* içinde (41-74), s. 51-52; Leys, C. (1992), “Azgelişmişlik ve Bağımlılık: Eleştirel Notlar”, *a.g.e.* içinde (75-91), s. 78, 83.

de ortaya çıkardığı değişimlerin kentsel toplumsal ilişkiler ve mekânsal süreçlere etkisi vb. gelişmeleri) inceleme dışı bırakır.

Bunun yanında, kent ve kentsellik olgularını dünya ölçeğindeki bir işbölümü temelinde çözümleyen bu yaklaşımın, yerel düzeyde üretici güçler ve üretim ilişkileri ya da sermaye birikimi, sınıflar, devlet, siyaset ve bunların içinde yer aldığı süreçlerle ilgili olmadığı görülmektedir. Bu nedenle de söz konusu faktörlerin kentsel değişme ve bağımlılık ilişkilerindeki rolü görünmez kalmaktadır.

Çevre formasyonlarda bağımlı kentleşme olgusunu ortaya çıkaran süreçte “merkez” ülkeler açısından da bir bağımlılık ya da zorunluluk durumunun söz konusu olup olmadığı, önemli ama yanıtız bir soru olarak durmaktadır. Nitekim merkez ülke ekonomilerinin “kendi kendini idame ettiren bir gelişmeyi” başardıkları, bu ekonomilerin tamamen –Samir Amin’in terimleriyle– “öz merkezli bir birikim” ve “kendi dinamiği ile büyüme” özellikleri gösterdikleri savı ne ampirik ne de kuramsal olarak kanıtlanmıştır. Merkez ülkelerdeki ekonomiyle ilgili kuramlaştırma çabalarının olmayışı önemli bir eksiklik yaratmaktadır.¹⁵ Dolayısıyla bağımlı kentleşme süreçlerindeki iç ve dış dinamiklerin birbirleriyle ilişkilenmeleri konusunun bir ucu boşluktur.

Son olarak, bağımlı kentleşme çözümlerinin ağırlık merkezini değişim ilişkileri ve dolaşım evresinin oluşturduğu görülmektedir. Büyük kentler, kendilerine bağımlı alt kent/bölgelerden başlayan bir sömürü zinciri içinde, artığın, ülke dışına aktarıldığı ticaret merkezleri olarak formüle edilirken, bu kentlerin üretim örüntülerinde ortaya çıkan bağımlılık ilişkilerine ise değinilmemektedir.

Türkiye kentleşme yazınında, bağımlı kentleşme çözümlerinin esas olarak 1950’lerde baş gösteren hızlı kapitalist kentleşme evresine yoğunlaşmış olduğunu belirttiyse de,¹⁶

15 Bernstein, 1992, s. 52.

16 Burada İlhan Tekeli’nin, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (1983) içinde yer alan “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm” başlıklı makalesinin, Bağımlılık yaklaşımı perspektifinden, Türkiye kapitalist kent-

özellikle Osmanlı'nın son yüzyılındaki kentleri konu alan araştırmalarda etkili olan Dünya Sistemi yaklaşımının da, "bağımlı bir kentleşme" saptamasına dayandığını eklemek gerekir. Ulus-devleti bir çözümleme birimi olarak almayı, tarihsel gelişmeyi dünya sistemi ölçeğinde eşitsiz ve bileşik tarzda bir gelişme olarak formüle etmesi bakımından ve getirdiği yeni kavramlar ("yarı-çevre" gibi) ile Bağımlılık perspektifinden ayrılsa da,¹⁷ Bağımlılık Okulu'na yönelttiğimiz pek çok eleştiri bu yaklaşım için de geçerlidir. Bu yaklaşımın dünya pazarı koşullarına aşırı vurgusu, bağımlı kentleşme olgusunun, liman kentleri üzerinde odaklaşan ya da bu kentlerle sınırlı bir tarzda ele alınması sonucunu doğurmuştur.

Buraya kadar yazdıklarımızla, Osmanlı ve Türkiye kentlerini, analitik olmaktan çok betimleyici bir tarzda, tarih dışı, durağan, salt fiziksel ya da kültürel bir olgu olarak gören ve Batı Avrupa deneyimlerini esas alan bir ideal tipleştirmeye kavramsallaştıran kültürelci bakış açılarından, ekonomik bağımlılık ilişkileri çerçevesinde açıklamaya çalışan yaklaşımlara uzanan ele alışların, bize bu kentleri tarihsel, bütüncül ve ilişkisel bir tarzda çözümleyebileceğimiz yöntem ve kavramsal araçları sunmaktan uzak olduğunu düşündüğümüzü belirtmiş olduk. Şimdi, bu araştırmada nasıl bir yöntemsel ve kuramsal çerçeveden hareket ettiğimizi ortaya koymaya çalışacağız.

Araştırmanın kuramsal ve yöntemsel öncülleri

1970'lerle birlikte kentsel analizin amaçlarını yeniden tanımlamak ve kuramsal bir temele oturtmak üzere, Henri Lefebvre, David Harvey ve Manuel Castells gibi Marksist araştırmacılar, mekânın ve onun somut bir ifadesi olan kentin, toplumsal süreçler içinde daha geniş bir soruşturmasına giriştiler. Kenti, birtakım düşünme, davranış ve örgütlenme tarzlarını kendi kendine üreten, özerk bir toplumsal ve mekânsal biçim

leşmesinin bu ilk evresini ele alan ender çalışmalardan biri olduğunu vurgulamak gerekir. Bkz. cilt 4, s. 878-890.

17 Şengül, 2001, s. 125.

olarak değil, daha geniş ekonomik, politik ve ideolojik düzenlerin parçası olarak kavramaya dönük yaklaşımları, kentsel araştırmalar alanında genel ve bütüncü bir kuramsal çerçevenin oluşturulmasına önemli katkılarda bulundu.

“Politik ekonomi” ya da “siyasal iktisat” olarak anılan ve elinizdeki araştırmanın da epistemolojik öncüllerini belirleyen bu yaklaşımın temelinde, mekânsal yapı, ilişki ve pratiklerin, toplumsal olarak üretildiği önermesi yatar. Toplum ise, iktisadi bir etkinlik temelinde kurulmuştur. Toplumun kuruluşuna dair bu kavrayış, bizi maddi yaşamın üretilme biçimi ile kent arasında bir ilişkisellik olduğu varsayımına götürür. Lefebvre’ye göre her toplum, her üretim tarzı kendi mekânını üretir.¹⁸

Bir parantez açarak, burada, “üretim tarzı” kavramının, ekonomik düzeydeki üretim süreciyle (belirli üretici güçler ve ona tekabül eden üretim ilişkileri) sınırlandırılmış bir kullanımıyla karşı karşıya olmadığımızı vurgulayalım. Üretici güçlerin (doğa, emek ve emeğin örgütlenmesi, işbölümü, bilgi ve teknoloji) toplumun gereksinimlerini karşılamak üzere belli bir faaliyet örüntüsü çerçevesinde siyasal, yasal ve diğer güçler yoluyla korunan bir toplumsal yapı içinde bir araya gelişinin yoğunlaşmış bir ifadesi olan “üretim tarzı”, soyut ve kuramsal bir genelleme olarak oldukça dinamik süreçlere tekabül etmesinin yol açtığı güçlüklerin yanı sıra, her bir üretim tarzının toplumların farklı gelişimlerine bağlı olarak gösterdiği özgülükler dolayısıyla oldukça geniş kapsamlı olarak düşünülmesi gereken bir kavramdır.¹⁹

Öncelikle toplum her zaman, çatışma olasılığı olan, birden fazla üretim tarzı barındırır. Bu istikrarlı toplumlar için bile geçerlidir; ama çeşitli ideolojik, toplumsal, siyasal ve yasal araçlarla bu çatışma denetim altında tutulur. İşte bu nedendir ki; toplumun üstyapısal unsurları, toplumun ekonomik temelindeki ve bu temel in içerdiği toplumsal ilişkilerdeki dönüşümleri denetlemede yaşamsal bir rol oynarlar.²⁰

18 Lefebvre, 1991, s. 31.

19 Lefebvre, *a.g.e.*, s. 32; Harvey, 2003, s. 183.

20 Harvey, *a.g.e.*, s. 186.

Kavramın kullanımına ilişkin ortaya çıkan güçlüklerde, egemen üretim tarzının üstyapısındaki biçim çeşitliliğinin, üretim tarzını tek bir şekilde betimlemeye izin vermemesi en önemli nedendir. Örneğin “feodal” denen üretim tarzının varlığında genel bir uyuşma olmasına karşın, bu tarzın kesin belirleyici özelliklerinde ve hangi toplumlara geçerli bir şekilde uygulanabileceğinde uyuşmazlık vardır; bu da, söz konusu üretim tarzının özgül niteliklerinin, ilk olarak Avrupa bağlamında çalışan Avrupalı tarihçiler tarafından saptanmış olmasıyla ilgilidir.²¹ Lefebvre de, benzer biçimde, her üretim tarzının önemli biçimsel değişiklikler içerebileceğini ve her toplumun özgül üretim ilişkileri doğrultusunda ortaya çıkan farklılıklarının bir dizi kuramsal gücüğü beraberinde getireceğine işaret eder.²²

Dolayısıyla belirli bir evrede bir üretim tarzının egemen olması, bu tarihsel dönemin sadece o üretim tarzına özel olması anlamına gelmemektedir. Ne de bir üretim tarzı her yerde aynı özelliklerle karşımıza çıkar. Siyasal iktisatçılar, saf bir biçimde betimlenebilecek ve bir tarih dönemiyle özdeşleştirilebilecek bir üretim tarzından yola çıkmadıkları gibi, bu konuda bir ideal tiplendirmeden kaçınmakta ve toplumun, ekonomik, siyasal ve kültürel olarak bütünleştirilmiş bir sistem olarak incelenmesini mümkün kılan bir araç olduğu oranda bu kavrama başvurmaktadırlar. Bizim araştırmamızda da, üretim tarzının, bu kullanımıyla, mekân ile toplumsal süreçler arasındaki ilişkinin doğasını öngörebilmemize yardımcı bir kavram olarak yer tuttuğunu belirterek parantezi kapatalım.

Yaklaşımımızda kentle egemen üretim tarzı arasında varsayılan ilişkisellik, ne kentin varoluşunu salt işlevsel bir tarzda açıklamaya ne de kentselliğin tarihsel evriminde kaba bir şematizme dayanır. Harvey, kentle egemen üretim tarzı arasında bir ilişkisellik bulunduğu önermesinin, kentin inşa edilmiş biçiminin bütün veçhelerinin üretim tarzına indirgenebileceği ve tamamen işlevsel oldukları anlamına gelmediği gibi, kent-

21 Harvey, *a.g.e.*, s. 188.

22 Lefebvre, 1991, s. 31.

sellighin her üretim tarzı içinde önemli biçim çeşitlilikleri gösterebileceği ya da farklı üretim tarzlarında benzer biçimlerine rastlanabileceği olasılıklarını da dışlamadığını özellikle vurgular.²³

Mekân üretiminin, toplumsal sınıflar, devlet, siyaset ve ideoloji düzeyinde işleyen toplumsal süreçlerin olduğu kadar, mekânın kendine özgü dinamiklerinin de belirleyiciliği altında olduğunu düşünüyoruz. Bunlar coğrafi üstünlükler, afetler gibi tamamen doğal olabileceği gibi, örneğin kapitalist toplumda bütünleşik bir pazar ekonomisinin sonucu olarak gelişen “eşitsiz-bileşik gelişme yasası” gibi toplumsal olarak üretilmiş de olabilir. Nitekim yine siyasal iktisat yaklaşımının önemli isimlerinden Mark Gottdiener’ın da belirlediği gibi, kent/mekân, toplumsal yapı ve süreçlerin üzerinde etkileştiği bir bağlam (yer) olduğu kadar, üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin de bir unsurudur.²⁴

Yöntemimizin ana hatlarını oluşturan mekânın toplumsal üretimi ve toplumsal ilişkilerin mekânsallığı önermelerine ek olarak, mekânsal birimlerin (sözgelimi kentin), inşa edilmiş bir biçim olarak gösterdiği kimi özelliklerinin de kavrayışımıza etki ettiğini belirtmeliyiz. Öncelikle toplumsal ilişki ve biçimlerin tarihsel gelişmesi ile kentin fiziksel değişmesi bire bir örtüşmez. Bu fiziksel değişimin daha düşük hızda gerçekleşmesiyle ilgili bir durumdur. Kentsel işleyişin farklılaşması ve değişmesinin kısa bir zamanda oluşmasına karşılık, bunun fiziksel yapıdaki ya da kent biçimindeki yansımaları daha geniş bir zaman dilimine yayılır.²⁵ Diğer yandan her üretim tarzı ya da toplumsal formasyon, bir mekân organizasyonu yaratsa da hi bu, kolayca ortadan kaldırılamayacak olan bir önceki dönemi veri alarak, onun üzerine şekillenir. Bu özelliği düşünüldüğünde mekânsal düzenin ortaya çıkışı, yeniden üretimi ve dö-

23 Harvey, 2003, s. 187.

24 Gottdiener, M. (1994b), *The Social Production of Urban Space*, 2. baskı, Austin: University of Texas Press, s. 158.

25 Aktüre, S. (1981), *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, 2. baskı, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, s. 2.

nüşümü konusunda Doreen Massey'in sanayi coğrafyasının üretimi ile ilgili olarak kullandığı "jeolojik metafor" yaklaşımı oldukça açıklayıcıdır.²⁶ Massey'e göre, her endüstriyel gelişme dönemi kendi endüstriyel yapısını bir katman olarak yaratır. Her katman, yeni özellikler ekleyen ve mevcut olanları değiştiren, hatta "eski"ye ait özellikleri aşındıran, yok eden bir süreç içinde önceki katmanlarla etkileşir ve birleşir. Ayrıca da bir sonraki dönemde ortaya çıkacak yapılanmanın bağlamını oluşturur.²⁷ Bu yaklaşımdan hareketle, mekânın üretim ya da değişim sürecini de, her defasında sil baştan inşa edilen bir biçimin yaratılması şeklinde değil de, farklı tarihsel ve toplumsal evrelere ait deneyimlerin üst üste geldiği, eklemleendiği çok katmanlı bir yapılanma olarak kavramak gerekir.

Üretim tarzı kavramı çerçevesinde yaptığımız kısa tartışmaya, mekânın kendine özgü nitelikleri ve dinamikleri çerçevesinde ortaya çıkan bu özelliklerini eklediğimizde, her toplumun ürettiği özgül mekânın (bu araştırmada kentsel birimle ilgili olduğumuzdan) kent ve kentselliğin, ekonomik, fiziksel ve sosyo-kültürel düzeylerde eklemelenmiş belli ilişki ve yapıları barındırdığını varsayabiliriz. Bir üretim tarzına özgül kentsellik olgusunun her toplumda farklılıklar arz etmesi, bu eklemelenme süreçlerinin özgülüğüyle yakından ilişkili olmalıdır.

Varsayımlar, sınırlamalar, veri toplama tekniği

Egemen üretim tarzı ile mekân örgütlenmesi arasında bir ilişkisellik bulunduğu önermesi, bir üretim tarzından diğerine geçişin, yeni bir mekân üretimini de beraberinde getireceğini varsayabilmemizi mümkün kılar. Araştırmamızda, Türkiye'de kapitalist bir kentleşme evresine geçişin mekânsal düzeyde görünür hale geldiği 19. yüzyıla uzanarak bu temel varsayımı sınamaya çalışacağız. Ona eşlik eden ve onu tamamlayan kimi

26 Şengül, 2001, s. 61.

27 Akt. Şengül, *a.g.e.*, s. 61, 63.

sorular ve geniş araştırma evreninin önümüze getirdikleriyle beraber tüm varsayımlarımızı şöyle sıralayabiliriz:

– Türkiye kentleşme yazınında Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in kuruluş dönemi boyunca mekânsal yapının nasıl değiştiği genellikle kültürelci bir bağlam olan “Batılılaşma-modernleşme” tartışmaları çerçevesinde ve kimi zaman da birbirinden kopuk biçimde ele alınmaktadır. Oysa söz konusu süreç boyunca kentlerin değişimi, daha genel bir sosyo-ekonomik ve politik dönüşüme işaret etmekteydi ve bugünkü Türkiye kentselliğinin temellerinin atıldığı yepyeni bir evreyi başlatıyordu. Bir Anadolu Osmanlı kenti olan Bursa, Osmanlı ekonomisi ve toplumunun büyük bir dönüşüm içine girdiği 19. yüzyılda, değişimin en belirgin biçimde hissedildiği kentlerden biriydi ve bu değişim, devlet reformları çerçevesinde ortaya çıkan kurumsal değişikliklerden ibaret değildi. Bu yüzyılda Bursa'nın sosyo-mekânsal yapılanması kapitalist süreçlerin etkisi altına girdi. Yani kentsel yaşantının toplumsal ve mekânsal örgütlenmesinin bu yüzyılda gösterdiği değişim, bir üretim tarzından, yeni ve daha ileri bir üretim tarzına geçti. Her ne kadar devletin yasal, kurumsal düzenlemeleri ve politikaları, bu süreci hızlandıran önemli araçlar olduysa da, değişimin, bundan iki yüzyıl öncesine uzanan ekonomik ve toplumsal bir temeli bulunuyordu ve bu temel, hem iç hem de dış etmenlerin etkisiyle oluşmuştu.

– Emek ve hammadde açısından zengin bir kent olan Bursa'nın coğrafi konumu, ipeğin merkezî bir rol oynadığı canlı ticaret yaşamı ve vakıf yatırımlarının yoğunlaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan gelişkin ticari ve sosyal altyapısı, bu temelin yaratılmasında önemli pay sahibiydi. Bursa'nın sahip olduğu bu özellikler, kentsel değişimin tarihsel koşullarını yaratmak açısından belirleyici bir rol oynadı. Dolayısıyla bu araştırma, mekânsal süreçlerin toplumsal üretimi kadar, mekânın kendine özgü coğrafi, toplumsal ve politik koşullarının, toplumsal süreçler üzerindeki etkisini de varsayar.

– Bursa'nın 19. yüzyıldaki sosyo-mekânsal yeniden yapılanmasının niteliği “kapitalist”ti. Dolayısıyla Türkiye'deki kapita-

list kentleşme süreçleri daha Osmanlı Devleti zamanında başlamış oldu. Söz konusu niteliğin ekonomik, toplumsal ve siyasal düzeylerde bir olgunluğa erişmesi 1950 sonrasına rastlasa da, 1800'lerin ikinci yarısında pek çok yeni düzenlemeyle beraber, kentlerin bu yönde biçim ve işleyişler edindiğini söyleyebiliriz. Kentlerdeki değişim hem içsel hem de dışsal dinamiklerin ürünü olmakla beraber, değişimin “kapitalist” yönü ya da karakterini belirleyen, dışsal dinamik yani Avrupa kapitalizmiydi. Genişleyen Avrupa kapitalizminin dayatmaları/zorunluluklarıyla karşı karşıya gelerek koşullanan bir toplumsal değişim söz konusuydu. Ancak bu genel bağlam içinde kentin, başka kentlerle benzer bir süreci deneyimlemesi farklı, özgül tarihsel durumlar göstermesine de engel değildi.

– Osmanlı gibi bağımlı, çevre ya da geç kapitalistleşen toplumsal formasyonlarda, liman kentleri, Avrupa kapitalist ekonomisiyle bağlantıda olan tek (ayrıcalıklı) yer değildi. Daha 16. yüzyılın sonlarında, Avrupa kapitalizmi, Bursa gibi bir iç bölge kentiyle ilişkiye geçmişti. Dış ticaret, yabancı yatırım (teknoloji transferini de içeren) ve nüfus hareketleri ile kendini gösteren bu ilişki, Bursa'daki değişimin önemli bir unsurunu oluşturdu.

– Değişimin içerideki aktörleri dış dinamikle temelli bir çatışma halinde değildi ve bu süreçte etkin bir rol oynadılar.

Bu varsayımlar doğrultusunda, bugünkü Türkiye kentselliğinin temellerinin atıldığı 19. yüzyıla dönerek, kentsel değişim sürecinin yakın bir incelemesine girişeceğiz. Araştırmamız Balkanlar, Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içine alan geniş toprakları kapsayan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Anadolu coğrafyasını öne çıkaran bir vurguya sahip. Ancak Osmanlı Anadolu kentleri için bile bir genelleme iddiasının bulunmadığını baştan belirtmek gerekiyor. Monografik çalışmanın böyle bir zayıflığı olmasına karşın, araştırma sorunsalına ilişkin daha yakın bir incelemeyi olanaklı kıldığı ölçüde, olgu ve süreçleri gerçek boyutlarıyla kavrama şansını artırdığı da kesindir.

Bu yüzyılda değişimin en belirgin biçimde gözlenebildiği kentlerden biri olması bakımından, örneğimizi Bursa olarak

belirledik. 19. yüzyıldaki kentsel değişimi liman kentleri üzerinden inceleyen araştırmaların görece çokluğu da, bir iç bölge kenti olan Bursa'yı seçme nedenlerimiz arasında bulunuyor. Araştırma periyodu, Bursa'da toplumsal ve mekânsal düzeyde bir değişikliği görünür kılan ipek sanayiindeki fabrikalaşmanın başladığı 1840'lardan, Birinci Dünya Savaşı'na uzanıyor. Söz konusu dönem, bir yandan fabrikaların kentin silüetini değiştiren önemli yenilikler olarak ortaya çıktığı, bir yandan da Tanzimat reformlarının getirdiği yeni düzenlemelerle, geleneksel dokunun önemli değişikliklere uğradığı yılları kapsıyor; bu anlamda da, kentsel değişimin somut biçimde gözlenebildiği bir zaman dilimi olma özelliği gösteriyor. Dönemi sonlandırmada, toplumsal/mekânsal yapı ve ilişkilerin olağandışı süreçlerin etkisi altına girdiği savaş yıllarının başlangıcını esas aldık.

Bu araştırma açısından en büyük zorluk, tarihiyle ilgili olarak, Bursa hakkında yeterli bilgiye ulaşamama sorunuydu. Öyle ki bazı durumlarda ufacık bilgi kırıntılarının bile büyük bir anlamı oldu. Fakat diğer kentlerle karşılaştırıldığında, Bursa'nın, üzerinde daha fazla araştırma yapılmış bir kent olmasının getirdiği bir şansa sahip olduğumuzu da itiraf etmeliyiz. Bunlar, yani ikincil kaynakların sunduğu Bursa ile ilgili kitap, makale ve tezler ilk başvurduğumuz kaynaklar oldu. Diğer Osmanlı kentlerini konu alan benzer çalışmalardan da yararlandık.

Bir tarihçi tarafından yapılmamış olsa bile, araştırmancının belli düzeyde Osmanlı kaynaklarına dayanması gerekiyordu. Bildiği gibi bununla ilgili ciddi bir dil sorunuyla karşı karşıyayız. Araştırmancının bir bölümünde birlikte çalışma şansını bulabildiğimiz Osmanlı tarihçisi Donald Quataert'ın cesaretlendirmesi ve yardımlarıyla başlayan Osmanlıca öğrenme çabaları sonucunda belli düzeyde arşiv malzemesinden yararlanabilmek mümkün oldu. Kullanılan arşiv belgelerinin büyük bir bölümü, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nden edinilmiştir. Bunlar, Osmanlı merkezî idaresinin tuttuğu kayıtlardır. Bu belgeler aslında, merkez ile vilayet arasındaki yazışmaları içeren, aynı nitelikte fakat farklı fonlarda tasnifi yapılmış tahrirat

ve evraktan oluşmaktadır. Sadaret'ten Bursa'da bulunan mülkî, askerî, adli her türlü resmî makama yazılan ve bu makamlardan gelen şukka, kâime, mazbata, ilâm ve mektuplardan oluşan bu belgeler, Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri, Sadaret Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi Belgeleri, Yıldız Perâkende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı, İrade Dahiliyeler, Dahiliye Nezareti Umum Vilâyat Müdüriyeti Belgeleri gibi farklı tasnifler içinden çıktı. Merkezî devlet arşivinden kullandığımız farklı bir belge türü ise, padişaha ait bütün gelir ve harcamalarının kaydına ilişkin tutulan Hazine-i Hassa Nezareti Tahrirat Defterleri'ydi. Bu tasnif içinde Saray'ın Bursa'da açtığı ipek fabrikalarına ait kayıtlara rastlamak mümkün oldu.

İkinci olarak başvurduğumuz kaynak, Hüdâvendigâr Vilayet Salnameleri'dir. 19. yüzyılın ikinci yarısında (1866) çıkarılmaya başlanan bu yıllıklar, vilayetin nüfusu, coğrafi konumu ve kamu idaresinin burada gerçekleştirdiği hizmetlerin yanı sıra okullar, hastaneler, ticaret yerleri vb. ekonomik ve toplumsal yapıyla ilgili önemli veriler içerir. Ankara Milli Kütüphane'deki Vilayet Salnameleri koleksiyonunda yer alan Hüdâvendigâr Vilayeti'ne ait 1296 (1880), 1297 (1881), 1302 (1886), 1303 (1887), 1315 (1899), 1316 (1900), 1318 (1902) tarihli 7 ve Donald Quataert'ın kişisel arşivinden ulaşılan 1324 (1907) ve 1325 (1908) yıllarına ait 2 defteri içeren bu tarama sonucunda nüfus, Bursa'da ipekçiliğin durumu ve mekânsal dokunun gelişimine ilişkin bilgiler elde edebildik. Bu Osmanlı kaynaklarını desteklemek üzere kullanılan bir diğer kaynak, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunan, Prof. Dr. A. Gündüz Ökçün'ün derlemiş olduğu İngiliz Konsolosluk Raporları'nın Bursa ile ilgili bölümleriydi. Bu belgelerden de, özellikle 19. yüzyılda Bursa'daki ipek üretimi ve ihracatı, ipek ipliği üretiminde fabrikaların rolü, fabrika emeğinin özellikleri, ücretler vb. hakkında önemli verilere ulaşabildik.

Araştırmamız açısından çok yararlı bir kaynak da, Bursa'ya ait haritalardı. Bu haritalar sayesinde kentin mekânsal değişiminin ana seyrini saptayabilmek mümkün oldu. Haritalardan ilki, Suphi Bey başkanlığındaki Erkân-ı Harbiye memurlarınca